

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Wydział Nauk Społecznych

BEATA MARIA NOWAK

ORCID: 0000-0002-9607-4500

beata_nowak@sggw.pl

*Praca jako czynnik chroniący ekswięźniów przed powrotnością
do przestępstwa i wykluczeniem społecznym*

Work as a Factor which Protects Former Prisoners from Return to Crime and Social Exclusion

STRESZCZENIE

W artykule poruszono zagadnienie zagrożenia byłych więźniów powrotnością do przestępstwa i wykluczeniem społecznym, niedostatecznie wspomaganych instytucjonalnie i pozainstytucjonalnie w wysiłkach readaptacyjnych, zwłaszcza w zakresie poszukiwania i utrzymania stałego zatrudnienia. Autorka odnosi się do reintegracyjnego ujęcia przyczyn wykluczenia społecznego, które wiąże z koncepcją Margaret S. Archer, akcentującą morfogeniczne podejście do ludzkiego sprawstwa. Zaprezentowane w opracowaniu badania własne były ukierunkowane na rozpoznanie samooceny skazanych w roli pracownika, ich planów zatrudnieniowych po wyjściu na wolność oraz predyktorów motywacji do poszukiwania zatrudnienia. Wyniki wskazują na konieczność objęcia więźniów i byłych więźniów oddziaływaniami podnoszącymi ich samoocenę pracowniczą, poczucie sprawczości i motywację do podjęcia pracy oraz urealnijającymi ich oczekiwania wobec pracodawców. W tym obszarze działania nie mniej istotne są treningi kompetencyjne w zakresie wyszukiwania ofert pracy i prowadzenia skutecznej rozmowy kwalifikacyjnej. Powinny one być realizowane jeszcze na etapie pobytu skazanych w zakładzie karnym i kontynuowane po ich wyjściu na wolność w ramach sieci wsparcia lokalnego.

Słowa kluczowe: readaptacja społeczna ekswięźniów; samoocena; motywacje do podjęcia pracy; powrotność do przestępstwa; wykluczenie społeczne

WPROWADZENIE

Wykluczenie społeczne jest kategorią wielowymiarową, odnosi się zarówno do procesu deprywacji (m.in. brak pracy/mieszkania, dostęp do edukacji, zdrowie), jak i powiązanego z nim braku uczestnictwa w życiu społeczno-kulturowym (Golinowska, 2012). W odniesieniu do zagadnień prezentowanych w niniejszym artykule zasadne jest nawiązanie do reintegracyjnego ujęcia przyczyn wykluczenia społecznego. Mechanizm powstawania tego zjawiska lokowany jest w powielaniu zachowań dewiacyjnych, wzorów życia na pograniczu biedy, deficytów kompetencji życiowych, wyuczonej bezradności oraz uzależnienia od pomocy społecznej (Levitas i in., 2007). Osobami wykluczonymi są zazwyczaj osoby ekonomicznie bierne i w większości przypadków bezrobotne. Do tej grupy należą także byli więźniowie nieradzący sobie w procesie readaptacji społecznej i/lub wielokrotnie powracający do przestępstwa. Brak zatrudnienia wiąże się z brakiem środków do życia i biedą. Czynniki te są najczęstszą przyczyną niepowodzeń readaptacyjnych byłych więźniów. Problemem jest dla nich także etykieta przestępcy, która sytuuje ich w grupie osób defaworyzowanych na rynku pracy. Trudności w pozyskaniu zatrudnienia wiążą się z niechęcią pracodawców do zatrudniania osób skazanych, co jest główną przyczyną bezrobocia dotyczącego byłych więźniów. Niski poziom ich wykształcenia i kwalifikacji zawodowych sprawia, że wykonują najczęściej prace sezonowe lub znajdują zatrudnienie krótkoterminowe w tzw. szarej strefie (Kaźmierczak-Kałużna, 2015). Wielu z nich nie posiada kompetencji życiowych niezbędnych do konstruktywnego radzenia sobie na wolności, wskutek czego powracają do przestępstwa lub stają się osobami bezdomnymi, zasilając tym samym obszar wykluczenia społecznego (Nowak, 2017).

Pobyty w więzieniu prowadzi do względnie trwałych zmian w osobowości więźniów, których efektem jest zniekształcenie obrazu samego siebie. Izolacja i rygor więzienny powodują uprzedmiotowienie jednostki, kształtują postawy bierności i zależności od innych, ograniczają możliwości dokonywania wyborów i ponoszenia odpowiedzialności za podjęte decyzje. Rozbieżność pomiędzy warunkami życia w więzieniu a rzeczywistością, z którą zderzają się skazani po wyjściu na wolność, jest przyczyną pojawiania się trudności przystosowawczych, w tym stresu, obaw i frustracji. Odczuwają nieporadność w zakresie samodzielnego funkcjonowania (praca, mieszkanie, zadbanie o pożywienie), mają problemy z nawiązywaniem konstruktywnych relacji interpersonalnych, a zwłaszcza z odnawianiem relacji wewnątrzrodzinnych (Ciosek, 2001; Dybalska, 2007; Korwin-Szymanowska, Korwin-Szymanowski, 2009). Diagnozą czynników sprzyjających i utrudniających readaptację społeczną recydywistom zajmowały się m.in. Aleksandra Korwin-Szymanowska (2009), Dagmara Woźniakowska (2006), Monika Marczał (2009), Dorota Pstrąg (2009), Anna Fidelus (2012), Aneta Domżałska (2013), Renata Szczepanik (2012, 2015; Szczepanik, Śliwerski, 2017) oraz

Beata M. Nowak (2017, 2017a, 2017b, 2018). Wyniki ich badań wskazują, że pomimo wprowadzania coraz to nowych rozwiązań systemowych osoby opuszczające zakłady karne nadal nie są dostatecznie przygotowane do radzenia sobie na wolności. Nie mają przede wszystkim orientacji w sieci wsparcia instytucjonalnego ani pełnego rozeznania w aktualnych możliwościach odnalezienia się na lokalnym rynku pracy. Co więcej, wciąż utrzymuje się niedostateczny poziom współpracy między instytucjami zobligowanymi do udzielania systemowej pomocy postpenitencjarnej byłym więźniom i ich rodzinom.

Działania podejmowane przez ludzi w przeszłości odgrywają dużą rolę w dziele tworzenia kultury, struktur społecznych i instytucji, które dzięki nim zyskują emergentne własności i siły przyczynowe wobec teraźniejszej aktywności (Archer, 1995, za: Mrozowicki, 2013). Reprezentantka socjologii humanistycznej i autorka podejścia morfogenicznego do ludzkiego sprawstwa, Margaret S. Archer (1995, 2013), podkreśla znaczący wpływ złożonego modelu „logik sytuacyjnych” na działania ludzkie, wskazując na sprzężenie zwrotne pomiędzy kontekstem społecznym i sprawstwem aktorów odgrywających określone role na scenie teatru życia codziennego (za: Goffman, 2009). W koncepcji Archer kategoria aktora społecznego jest odnoszona do osoby, która świadomie dokonuje wyboru określonego zestawu ról społecznych z dostępnego jej spektrum ról reprodukowanych i transformowanych w wyniku aktywności podejmowanej przez zbiorowe podmioty działania. Jednakże to, jakim aktorem społecznym zostanie ona w danym społeczeństwie, warunkowane jest (ale nie determinowane) kontekstem społecznym i kulturowym. Wynika to z faktu, iż tożsamość społeczna oddziałuje zwrotnie na tożsamość osobistą jednostki, wyposażając ją w motywy działania zgodnie z przyjętym przez nią zestawem ról społecznych, które z kolei są warunkowane jej sytuacją życiową. Co istotne, role społeczne mogą podlegać rewizji, wskutek czego mogą zostać porzucone. W ten sposób jednostka może dokonywać zwrotnej oceny swoich szans życiowych. Mechanizmem, dzięki któremu może definiować swoje problemy, jest natomiast refleksyjność, ponieważ umożliwia nadawanie im priorytetów i wypracowanie unikalnego dla siebie, realnego sposobu życia (*modus vivendi*). W praktyce, podejmując dialog wewnętrzny, człowiek definiuje problemy oraz opracowuje własne projekty życiowe, powiązane z obiektywnymi okolicznościami działania (za: Mrozowicki, 2013). Co więcej, jest odpowiedzialny za swoje wybory. Gdy odnosi sukces, motywuje go on do dalszego działania i pracy nad sobą, a w przypadku doznanej porażki przyjmuje określony styl radzenia sobie, nie zawsze skuteczny i prowadzący do konstruktywnej reorganizacji dotychczasowego postępowania i budowy kolejnego projektu życiowego.

Powodem obniżonej akceptowalności człowieka w otoczeniu są zarówno jego fizyczne i psychiczne wady rozwojowe, jak i ubytki behawioralno-moralne (Urban, 2005). Znaczącą rolę w procesie wykluczenia społecznego odgrywają nie tylko wewnętrzne ograniczenia i/lub zaburzenia jednostki, lecz także jej wnikanie

się w toksyczne układy społeczne i/lub obecność niekorzystnych splotów okoliczności. Szczególnie dotkliwie alienację społeczną odczuwają skazani odbywający karę pozbawienia wolności, doświadczający samotności w sensie fizycznym i moralnym (monosubiektywnym). Ich wewnętrzne doświadczenia można poznać jedynie za pośrednictwem symboli, czego konsekwencją są trudności w ich rozumieniu (Jastrzębski, 2018). Wynikają one ze zróżnicowania indywidualnego, m.in. w zakresie poziomu rozwoju struktur poznawczych, zakresu aparatu pojęciowego, poziomu kompetencji społecznych, wykształcenia, wieku czy miejsca zamieszkania. Implikacją takiego stanu rzeczy są odczuwane przez badacza trudności w prawidłowym odczytaniu ich narracji, zwłaszcza badacza zorientowanego na realizację strategii jakościowej. Więcej komfortu w tym zakresie ma diagnosta stosujący strategię ilościową, gdyż badanie oparte na niej jest ukierunkowane na identyfikację określonych tendencji, bez wnikania w zawilości odczuć i emocji osób badanych. Niemniej i tu mogą wystąpić niedogodności i przekłamania wynikające z błędnego odczytania przez osoby badane poleceń lub itemów bądź też z nieścisłości czy wadliwej konstrukcji narzędzia badawczego (np. kwestionariusza ankiety).

Badanie zagadnień związanych z porażką readaptacyjną byłych więźniów i ich powrotnością do przestępstwa jest niezwykle trudne, zwłaszcza gdy badaniu są poddawani recydywiści przebywający w zakładach karnych. Związane jest to m.in. z:

- problemami formalno-organizacyjnymi (Szczepanik, 2012, 2015),
- specyficznym terenem badań oraz zaburzeniami rytmu organizacji czasu więziennego wskutek uczestnictwa więźniów w badaniu (Miszewski, 2005),
- postrzeganiem przez osadzonych osoby badacza jako reprezentanta władz więziennych, co skutkuje nieufnością, lękiem, wycofaniem lub próbą zafałszowania rzeczywistości (Kamiński, 2006),
- problemami etycznymi oraz wynikającymi z „relacji płci”: badacz – osoba badana (Jewkes, 2014; Szczepanik, Śliwerski, 2017),
- naturalnym obciążeniem oceny subiektywnej oraz zniekształceniami atrybucyjnymi (Nowak, 2018).

Wyniki prezentowanego w niniejszym artykule badania, ukierunkowanego na rozpoznanie planów recydywistów penitencjarnych związanych z podjęciem zatrudnienia po wyjściu na wolność oraz na identyfikację predyktorów postrzegania siebie samych w roli pracownika, jak też predyktorów motywacji do poszukiwania, podjęcia i utrzymania pracy, są częścią wieloaspektowego projektu badawczego dotyczącego przyczyn porażki readaptacyjnej, postrzeganej przez osoby wielokrotnie skazane na karę izolacji w retrospekcyjnym pryzmacie ich własnej powrotności do przestępstwa. Wyniki badania innych aspektów tego zagadnienia zostały już opublikowane. Dotyczyły one diagnozy poziomu samooceny i poczucia stygmatyzacji (Nowak, 2017), hierarchii wartości (Nowak, 2017a), poczucia lokalizacji kontroli (Nowak, 2017b) oraz analizy sytuacji byłych więźniów na rynku pracy (Nowak, 2018).

STRATEGIA BADAWCZA

W badaniu zastosowano strategię ilościową, którą zrealizowano metodą sondażu diagnostycznego z użyciem kwestionariusza ankiety konstrukcji własnej. Analizy statystyczne zostały przeprowadzone z zastosowaniem testu niezależności χ^2 , korelacji r-Pearsona, testu t-Studenta dla prób niezależnych oraz analizy regresji liniowej.

Aspekt dotyczący zatrudnienia byłych więźniów, postrzegany jako jeden z kluczowych czynników warunkujących ich pozytywną readaptację społeczną, analizowano w oparciu o wyspecyfikowane zmienne objaśniające, których statystyki opisowe przedstawiono w tabeli 1. Okazało się, że większość z nich ma rozkład zbliżony do normalnego. Największe rozbieżności odnotowano dla zmiennej „subiektywna ocena siebie w roli pracownika”. Rozkład ten charakteryzował się przewagą wyników wysokich (ocen) oraz niewielkim rozproszaniem wyników. W tym miejscu należy odnieść się do stosowanych w badaniu określeń. Otóż „subiektywna ocena siebie w roli pracownika” dotyczy postrzegania przez osoby badane siebie samych jako pracowników (samoocena), natomiast „obiektywna ocena siebie w roli pracownika” opisuje zinternalizowaną przez osoby badane ocenę ich funkcjonowania w roli pracowników, wyrażaną przez innych ludzi.

Tabela 1. Podstawowe statystyki opisowe dla przyjętych zmiennych objaśniających

Zmienne objaśniające	Statystyki opisowe					
	Min.	Max	M	SD	Skośność	Kurtoza
Trudności z pozyskaniem zatrudnienia	0	3	0,68	0,81	0,97	0,19
Źródła informacji o możliwościach pozyskania pracy (internet, znajomi, urzędy pracy, OPS-y)	0	4	2,28	1,20	-0,46	-0,38
Ogólne podejście pracodawcy do kandydata na pracownika (pozytywne, negatywne)	-1	1	0,12	0,80	-0,06	-1,58
Korzystanie z pośrednictwa instytucjonalnego	0	6	1,65	1,02	-0,33	0,84
Wnikliwość wywiadu w rozmowie kwalifikacyjnej (pogłębiony, pobieżny)	0	7	2,95	1,04	0,26	3,50
Reakcja pracodawcy w sytuacji otrzymania informacji o karalności osoby ubiegającej się o pracę (pozytywna, negatywna)	-1	1	-0,07	0,85	0,13	-1,61
Motywacja do podjęcia i utrzymania pracy (wysoka, niska)	0	6	2,64	1,40	-0,18	-1,10

Tabela 1. cd.

Oczekiwania wobec pracodawcy (brak zachowań dyskryminujących z uwagi na atrybut karalności, oferta wysokiego wynagrodzenia, rozumienie problemów eksawiężniów ubiegających się o pracę)	0	3	1,51	0,76	0,87	-0,39
Subiektywna ocena siebie w roli pracownika (samoocena)	-1	1	0,71	0,71	-2,01	2,04
Obiektywna ocena siebie w roli pracownika (zinternalizowana ocena zewnętrzna)	-3	4	1,27	1,36	-0,62	0,84

Źródło: opracowanie własne.

W badaniu wzięły udział 233 osoby w wieku od 21 do 71 lat ($M = 37,37$; $SD = 9,68$), z których blisko 56% stanowili recydywiści jednokrotni. Ponad połowa (55,1%) osadzona była w zakładzie karnym typu półotwartego (ZK w Żytkowicach), pozostali zaś przebywali w zakładzie zamkniętym (ZK w Siedlcach). Mieszkańcy miast stanowili około 77% ogółu osób badanych. Pod względem poziomu wykształcenia dominowały osoby posiadające wykształcenie zawodowe (34%) lub podstawowe (31%). Mniej liczni byli recydywiści legitymujący się średnim i wyższym poziomem wykształcenia (24%), a osoby, które ukończyły gimnazjalny etap edukacyjny, stanowiły jedynie 11%. Z uwagi na braki danych do analiz statystycznych zakwalifikowano ostatecznie 209 osób.

WYNIKI BADANIA I WNIOSKI

Wyniki badania zostały zaprezentowane w odniesieniu do postawionych problemów badawczych.

1. Plany recydywistów penitencjarnych dotyczące podjęcia zatrudnienia po wyjściu na wolność

Niemal wszyscy badani recydywiści zadeklarowali, że po zakończeniu kary izolacji będą poszukiwać pracy (90,9%), w tym prawie wszystkie osoby z grupy posiadającej niski poziom wykształcenia (podstawowy – 93,8%, gimnazjalny – 95,7%, zawodowy – 95,9%) oraz zdecydowana większość z grupy legitymującej się średnim i wyższym poziomem wykształcenia (77,1%). Ponad połowa badanych recydywistów – niezależnie od wieku, miejsca zamieszkania i poziomu wykształcenia – była zainteresowana pracą w branży budowlanej (50,6%). Zdecydowana większość ogółu badanych wskazała na pełnoetatową formę zatrudnienia (89,8%), przy czym częściej czynili to mieszkańcy miast niż wsi. Mieszkańcy najmniejszych enklaw społecznych (wsi) wyraźnie preferowali zatrudnienie na czas określony (ta-

bela 2). Taki rozkład odpowiedzi stanowi odzwierciedlenie ograniczeń osób mieszkających na wsi, wynikających prawdopodobnie z konieczności okresowego wykonywania prac polowych w przypadku osób posiadających gospodarstwa rolne lub z możliwości podejmowania prac sezonowych u innych rolników.

Tabela 2. Forma zatrudnienia a miejsce zamieszkania osób badanych

Forma zatrudnienia \ Miejsce zamieszkania	Miejsce zamieszkania			Ogółem
	Wieś	Miasto do 100 tys. mieszkańców	Miasto powyżej 100 tys. mieszkańców	
Praca stała, etatowa	N = 36 80,0%	N = 71 93,4%	N = 61 92,4%	N = 168 89,8%
Zatrudnienie na czas określony lub krótkoterminową umowę zlecenie	N = 9 20,0%	N = 5 6,6%	N = 5 7,6%	N = 19 10,2%
Razem	N = 45 100,0%	N = 76 100,0%	N = 66 100,0%	N = 187 100,0%

* ze względu na braki danych z analizy wykluczono 22 badanych. Warunki do przeprowadzenia testu niezależności χ^2 zostały spełnione. Wartość statystyki testowej 6,32 przy dwóch stopniach swobody. Hipoteza o braku związku pomiędzy analizowanymi zmiennymi może zostać odrzucona na poziomie istotności 0,042 (tj. mamy do czynienia ze statystycznie istotną zależnością)

Źródło: opracowanie własne.

Istotna statystycznie okazała się także zależność wyboru formy zatrudnienia od typu zakładu karnego (tabela 3). Otóż prawie wszyscy recydywiści osadzeni w zakładzie typu półotwartego wiązali swoje plany zatrudnieniowe z pracą etatową, upatrując w tym możliwości uzyskania stabilizacji życiowej. Zatrudnienie na czas określony planowali natomiast częściej osadzeni z zakładu typu zamkniętego w porównaniu ze skazanymi odbywającymi karę pozbawienia wolności w zakładzie półotwartym.

Tabela 3. Oczekiwania dotyczące formy zatrudnienia po wyjściu na wolność a typ zakładu karnego

Forma zatrudnienia \ Typ zakładu karnego	Typ zakładu karnego		Ogółem
	Zakład typu półotwartego	Zakład typu zamkniętego	
Praca stała, etatowa	N = 103 93,6%	N = 65 84,4%	N = 168 89,8%
Zatrudnienie na czas określony lub krótkoterminową umowę zlecenie	N = 7 6,4%	N = 12 15,6%	N = 19 10,2%
Razem	N = 110 100,0%	N = 77 100,0%	N = 187 100,0%

* ze względu na braki danych z analizy wykluczono 22 badanych. Warunki do przeprowadzenia testu niezależności χ^2 zostały spełnione. Wartość statystyki testowej 4,22 przy jednym stopniu swobody. Hipoteza o braku związku pomiędzy analizowanymi zmiennymi może zostać odrzucona na poziomie istotności 0,040 (tj. mamy do czynienia ze statystycznie istotną zależnością). Korelacja Pearsona: $r = 0,150$

Źródło: opracowanie własne.

Plany recydywistów dotyczące podjęcia przez nich pracy po wyjściu na wolność wiązały się z ich oczekiwaniami wobec pracodawców, subiektywną i obiektywną oceną dotyczącą pełnienia przez nich roli pracownika oraz z motywacją do poszukiwania pracy.

Oczekiwania osób badanych wobec pracodawców sprowadzały się przede wszystkim do braku zachowań dyskryminujących kandydatów do pracy z uwagi na posiadany atrybut karalności (70,6% wskazań). Ponad połowa badanych recydywistów życzyłaby sobie również godnej płacy za wykonywaną pracę (57,6%). Najrzadziej wskazywano opcję dotyczącą rozumienia przez pracodawców problemów readaptacyjnych byłych więźniów (22,9%).

2. Poszukiwanie pracy w okresach wolnościowych

Badanie wykazało, że wraz z wiekiem badani recydywiści korzystali (w okresach wolnościowych) z mniejszej liczby źródeł poszukiwania informacji o możliwym zatrudnieniu ($r = -0,134$) oraz byli poddawani pobieżnemu wywiadowi w trakcie rozmowy kwalifikacyjnej ($r = -0,142$). Są to korelacje istotne na poziomie 0,05 (dwustronnie).

Zależności istotne wykryto też pomiędzy poziomem wykształcenia a liczbą źródeł informacji o możliwościach zatrudnienia, oczekiwaniami osób badanych wobec pracodawcy oraz wnikliwością wywiadu w trakcie rozmowy kwalifikacyjnej. Otóż wraz ze wzrostem poziomu wykształcenia badani korzystali z większej liczby źródeł poszukiwania pracy – korelacja istotna na poziomie 0,05 (dwustronnie): $r = -0,135$. Ponadto mieli większe oczekiwania wobec pracodawcy – korelacja istotna na poziomie 0,01 (dwustronnie): $r = -0,198$ – oraz w trakcie rozmowy kwalifikacyjnej poddawano ich bardziej wnikliwemu wywiadowi.

Analiza statystyczna nie wykazała powiązania między wielkością miejsca zamieszkania a analizowanymi zmiennymi. Zaobserwowano jedynie jedną istotną korelację ukazującą, że im większa jest wielkość miejsca zamieszkania osób badanych, tym większa jest ich motywacja do poszukiwania i podjęcia pracy – korelacja istotna na poziomie 0,05 (dwustronnie): $r = -0,134$.

W tabeli 4 przedstawiono statystyki opisowe oraz wyniki testu t-Studenta dla prób niezależnych w zakresie poszukiwania zależności między typem rodziny pochodzenia a analizowanymi zmiennymi. W większości przypadków nie odnotowano różnic między osobami wychowanymi w rodzinie pełnej lub niepełnej. Okazało się jedynie, że osoby z rodzin niepełnych częściej deklarowały negatywną reakcję pracodawcy w momencie otrzymania od nich informacji o karalności. Osoby z pełnych rodzin wyżej oceniły siebie w roli pracownika (subiektywnie) niż osoby wychowywane w rodzinach niepełnych. Wynik ten jest być może efektem niedostatków wzorców socjalizacyjnych i związanym z tym niższym poziomem umiejętności społecznych osób wychowywanych w niepełnych rodzinach

pochodzenia. Teza ta skłania do podjęcia dodatkowych penetracji empirycznych w analizowanym zakresie.

Tabela 4. Poszukiwanie pracy a typ rodziny pochodzenia – statystyki opisowe wraz z wynikiem testu t-Studenta dla prób niezależnych

Typ rodziny Poszukiwanie pracy (zmienne objaśniające)	Niepełna		Pełna		Różnica	
	M	SD	M	SD	t	p
Trudności w pozyskaniu zatrudnienia	0,73	0,78	0,66	0,83	0,620	0,536
Źródła informacji o możliwościach pozyskania pracy (internet, znajomi, urzędy pracy, OPS-y)	2,12	1,21	2,36	1,20	-1,488	0,138
Korzystanie z pośrednictwa instytucjonalnego	1,67	1,09	1,64	0,98	0,179	0,858
Ogólne podejście pracodawcy do kandydata na pracownika (pozytywne, negatywne)	-0,01	0,76	0,17	0,81	-1,528	0,128
Wnikliwość wywiadu w rozmowie kwalifikacyjnej (pogłębiony, pobieżny)	2,91	1,11	2,97	1,01	-0,383	0,702
Reakcja pracodawcy w sytuacji otrzymania informacji o karalności osoby ubiegającej się o pracę (pozytywna, negatywna)	-0,22	0,81	0,02	0,87	-2,065	0,040
Motywacja do podjęcia i utrzymania pracy (wysoka, niska)	2,64	1,49	2,63	1,36	0,052	0,958
Oczekiwania wobec pracodawcy	1,48	0,74	1,53	0,77	-0,479	0,632
Subiektywna ocena siebie w roli pracownika (samoocena)	0,55	0,84	0,78	0,62	-2,489	0,013
Obiektywna ocena siebie w roli pracownika (zinternalizowana ocena zewnętrzna)	1,08	1,52	1,37	1,27	-1,540	0,125

Źródło: opracowanie własne.

W tabeli 5 zamieszczono wyniki testu t-Studenta dla prób niezależnych dotyczące zależności między typem zakładu karnego a analizowanymi zmiennymi. Recydywiści osadzeni w zakładzie półotwartym wykazali większą motywację do pozyskania zatrudnienia ($p < 0,05$), rzadziej korzystają z pośrednictwa instytucjonalnego w trakcie poszukiwania pracy ($p < 0,01$) oraz wyżej oceniają siebie w roli pracownika (dotyczy to oceny zarówno subiektywnej, jak i obiektywnej) niż recydywiści osadzeni w zakładzie zamkniętym. Prawdopodobnie wynika to z częstszych kontaktów ze światem zewnętrznym oraz możliwości częstszego podejmowania pracy poza zakładem karnym przez więźniów odbywających wyroki w zakładach półotwartych w porównaniu z osadzonymi w zakładzie typu zamkniętego. Ten wynik skłania do podjęcia dodatkowych badań porównawczych w odniesieniu do rodzaju popełnionego przestępstwa i wymiaru kary pozbawienia wolności. Pozostałe różnice okazały się nieistotne statystycznie.

Tabela 5. Poszukiwanie pracy a typ zakładu karnego – statystyki opisowe wraz z wynikiem testu t-Studenta dla prób niezależnych

Typ zakładu karnego Poszukiwanie pracy (zmiennie objaśniające)	Zakład półotwarty		Zakład zamknięty		Różnica	
	M	SD	M	SD	t	p
Trudności w pozyskaniu zatrudnienia	0,68	0,80	0,68	0,82	-0,003	0,997
Źródła informacji o możliwościach pozyskania pracy (internet, znajomi, urzędy pracy, OPS-y)	2,38	1,08	2,15	1,32	1,452	0,148
Korzystanie z pośrednictwa instytucjonalnego	1,49	0,98	1,87	1,03	-2,669	0,008
Ogólne podejście pracodawcy do kandydata na pracownika (pozytywne, negatywne)	0,20	0,79	0,00	0,80	1,742	0,083
Wnikliwość wywiadu w rozmowie kwalifikacyjnej (pogłębiony, pobieżny)	2,96	1,06	2,94	1,02	0,116	0,907
Reakcja pracodawcy w sytuacji otrzymania informacji o karalności osoby ubiegającej się o pracę (pozytywna, negatywna)	0,01	0,85	-0,17	0,85	1,563	0,120
Motywacja do podjęcia i utrzymania pracy (wysoka, niska)	2,84	1,38	2,39	1,40	2,507	0,013
Oczekiwania wobec pracodawcy	1,50	0,75	1,53	0,77	-0,316	0,752
Subiektywna ocena siebie w roli pracownika (samoocena)	0,81	0,59	0,58	0,82	2,502	0,013
Obiektywna ocena siebie w roli pracownika (zinternalizowana ocena zewnętrzna)	1,48	1,32	1,00	1,37	2,793	0,006

Źródło: opracowanie własne.

Analiza wykonana za pomocą testu t-Studenta dla prób niezależnych nie ujawniła zależności między wielokrotnością recydywy a analizowanymi zmiennymi.

3. Informacja o pobycie w zakładzie karnym

Analizy badawcze pozwoliły na przyjęcie tezy, że informacja na temat tego, czy badany był karany, ma znaczący wpływ na jego stosunek do poszukiwania pracy (tabela 6). Okazało się bowiem, że osoby, którym w trakcie rozmowy kwalifikacyjnej zadano pytanie o to, czy były karane, miały większe trudności z pozyskaniem zatrudnienia, poszukiwały pracy, korzystając z większej liczby źródeł i wsparcia instytucjonalnego, oraz miały większą motywację do poszukiwania i podjęcia pracy, lecz także większe oczekiwania względem pracodawcy. Prawdopodobnie odpowiedzialny jest za to mechanizm związany z uprzedzeniami i stereotypowym postrzeganiem byłych więźniów, prowadzący do zachowań dyskryminujących.

Tabela 6. Poszukiwanie pracy a informacja o pobycie w zakładzie karnym – statystyki opisowe wraz z wynikiem testu t-Studenta dla prób niezależnych

Informacja o karalności Poszukiwanie pracy (zmiennie objaśniające)	Tak		Nie		Różnica	
	M	SD	M	SD	t	p
Trudności w pozyskaniu zatrudnienia	0,49	0,75	0,97	0,80	-4,800	0,000
Źródła informacji o możliwościach pozyskania pracy (internet, znajomi, urzędy pracy, OPS-y)	2,05	1,16	2,61	1,19	-3,616	0,000
Korzystanie z pośrednictwa instytucjonalnego	1,50	1,11	1,84	0,84	-2,374	0,019
Ogólne podejście pracodawcy do kandydata na pracownika (pozytywne, negatywne)	0,34	0,74	-0,19	0,77	4,974	0,000
Wnikliwość wywiadu w rozmowie kwalifikacyjnej (pogłębiony, pobieżny)	2,68	0,98	3,31	1,01	-4,448	0,000
Reakcja pracodawcy w sytuacji otrzymania informacji o karalności osoby ubiegającej się o pracę (pozytywna, negatywna)	0,18	0,86	-0,43	0,69	5,770	0,000
Motywacja do podjęcia i utrzymania pracy (wysoka, niska)	2,40	1,48	2,99	1,20	-3,316	0,001
Oczekiwania wobec pracodawcy	1,42	0,71	1,64	0,81	-2,153	0,032
Subiektywna ocena siebie w roli pracownika (samoocena)	0,70	0,72	0,72	0,70	-0,200	0,841
Obiektywna ocena siebie w roli pracownika (zinternalizowana ocena zewnętrzna)	1,27	1,38	1,25	1,34	0,121	0,904

Źródło: opracowanie własne.

Interesujący może wydawać się fakt, że osoby, które poproszono o przedstawienie zaświadczenia o niekaralności już po rozmowie kwalifikacyjnej, częściej oceniały pozytywnie podejście potencjalnego pracodawcy do kandydata na pracownika. W sytuacji gdy pracodawca dowiedział się o karalności kandydata w trakcie rozmowy kwalifikacyjnej, jego reakcja była znacznie częściej negatywna. Nie znaleziono natomiast potwierdzenia, aby informacja o karalności wpływała na subiektywną i obiektywną ocenę osób badanych w roli pracownika.

4. Predyktory postrzegania siebie samych w roli pracownika

Badani recydywiści postrzegali siebie najczęściej w roli pracowników dobrych, rzetelnych i odpowiedzialnych (86,2%), co prawdopodobnie jest efektem naturalnej skłonności człowieka do przedstawiania siebie w znacznie lepszym świetle, niż wskazywałyby na to oceny zewnętrzne. Jedynie 13,8% ogółu badanych oceniło siebie negatywnie, podkreślając, że są pracownikami trudnymi i sprawiają pracodawcom problemy.

Okazało się, że między subiektywną i obiektywną oceną siebie w roli pracownika istnieje istotna zależność. Wraz z wyższym wynikiem odnoszącym się do oceny subiektywnej badani uzyskiwali również wyższe wyniki w zakresie oceny obiektywnej ($r = 0,701$; $p < 0,001$). Oznacza to, że na postrzeganie siebie w roli pracownika (samoocena) mają wpływ oceny zewnętrzne, wyrażane przez innych ludzi, w analizowanym przypadku – przez byłych pracodawców i opinię społeczną o ekszwiźniach.

Odnotowano także więcej istotnych statystycznie zależności występujących w przypadku obiektywnej oceny siebie w roli pracownika (tabela 7). Wyższy wynik badanych recydywistów na skali obiektywnej opinii o sobie w roli pracownika jest powiązany z większym nasileniem trudności ze znalezieniem pracy, pomimo korzystania z licznych źródeł informacji o możliwościach zatrudnienia. Osoby te posiadają silniejszą motywację do podjęcia pracy oraz większe oczekiwania wobec pracodawcy niż osoby z wynikami niskimi. Niski wynik na skali obiektywnej opinii o sobie w roli pracownika prawdopodobnie wynika z dotychczasowych doświadczeń osoby badanej (interakcji i relacji społecznych, w których występowała ona w roli byłego więźnia i skutkujących poczuciem stygmatyzacji) oraz z silnej internalizacji negatywnych ocen zewnętrznych. W przypadku skali subiektywnej oceny siebie w roli pracownika istotna korelacja wystąpiła jedynie z poziomem motywacji do podjęcia zatrudnienia – im wyższa ocena siebie, tym silniejsza motywacja.

Za pomocą analizy regresji liniowej, metodą krokową, zbadano następnie, czy informacje o osobach badanych (wiek, poziom wykształcenia, wielkość miejsca zamieszkania, typ rodziny pochodzenia, rodzaj recydywy, typ zakładu karnego), liczba źródeł informacji na temat możliwości pozyskania zatrudnienia oraz oczekiwania osób badanych wobec pracodawców pozwalają przewidzieć subiektywną i obiektywną ocenę siebie w roli pracownika.

W przypadku oceny subiektywnej model okazał się istotny tylko w pierwszym kroku ($F(1,182) = 5,20$; $p < 0,05$), wyjaśniając około 3% zmiennej wyjaśnianej. Istotnym predyktorem był jedynie typ zakładu karnego. Osoby przebywające w zakładzie półotwartym wyżej oceniły siebie w roli pracownika niż osoby przebywające w zakładzie zamkniętym. Wynik ten wyznacza zakres oddziaływań readaptacyjnych podejmowanych wobec osadzonych w zakładach karnych typu zamkniętego, ukierunkowanych na podnoszenie ich samooceny pracowniczej i poczucia sprawczości, kształtowanie umiejętności prowadzenia skutecznej rozmowy kwalifikacyjnej oraz urealniania oczekiwań wobec pracodawców jeszcze na etapie pobytu w zakładzie karnym.

W przypadku obiektywnej oceny siebie w roli pracownika model okazał się istotny w trzecim kroku ($F(3,180) = 8,01$; $p < 0,001$). Wyjaśnił on w 10,3% nasilenie tej zmiennej. Zaobserwowano bowiem, że wzrost obiektywnej oceny siebie jako pracownika można wyjaśnić wzrostem oczekiwań wobec pracodawcy, przebywaniem w zakładzie typu półotwartego oraz wzrostem wieku (tabela 8).

Tabela 7. Postrzeganie siebie w roli pracownika (subiektywne, obiektywne) a poszukiwanie pracy przez osoby badane

Poszukiwanie pracy (zmiennie objaśniające)	Postrzeganie siebie w roli pracownika	Ocena subiektywna (samoocena) r-Pearsona	Ocena obiektywna (zinternalizowana ocena zewnętrzna) r-Pearsona
	Trudności w pozyskaniu zatrudnienia	0,051	0,167**
	Źródła informacji o możliwościach pozyskania pracy (internet, znajomi, urzędy pracy, OPS-y)	0,096	0,213**
	Korzystanie z pośrednictwa instytucjonalnego	-0,002	-0,034
	Ogólne podejście pracodawcy do kandydata na pracownika (pozytywne, negatywne)	0,018	-0,054
	Dokładność wywiadu prowadzonego przez pracodawcę w trakcie rozmowy kwalifikacyjnej	0,039	0,112
	Reakcja pracodawcy, gdy dowiedział się o karalności	0,041	0,052
	Motywacja do podjęcia i utrzymania pracy (wysoka, niska)	0,148*	0,214**
	Oczekiwania wobec pracodawcy	0,082	0,253**

* korelacja istotna na poziomie 0,05 (dwustronnie); ** korelacja istotna na poziomie 0,01 (dwustronnie)

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 8. Istotność predyktorów obiektywnej oceny siebie w roli pracownika

	B	SE	Beta	p
(Stała)	0,542	0,531	-	0,309
Oczekiwania wobec pracodawcy	0,466	0,126	0,260	0,000
Typ zakładu karnego	-0,572	0,197	-0,205	0,004
Wiek osób badanych (w latach)	0,024	0,011	0,150	0,035

Źródło: opracowanie własne.

5. Predyktory motywacji do poszukiwania pracy

Istotny statystycznie model regresyjny, pozwalający wyjaśnić poziom motywacji do podjęcia pracy w badanej grupie recydywistów, otrzymano w czwartym kroku analizy. Okazało się, że wzrost poziomu motywacji jest w 21% wyjaśniany:

- wnikliwością wywiadu prowadzonego przez pracodawcę w trakcie rozmowy kwalifikacyjnej ($p = 0,000$), co oznacza, że im wnikliwiej pracodawca stara się rozpoznać kwalifikacje, umiejętności oraz sytuację życiową potencjalnego pracownika, tym większą ma on motywację do podjęcia zatrudnienia,

- typem zakładu karnego: większą motywację do podjęcia pracy wykazują recydywiści osadzeni w zakładzie typu półotwartego ($p = 0,012$),
- oczekiwaniami osób badanych wobec pracodawców: większe oczekiwania generują wzrost motywacji ($p = 0,003$),
- ilością źródeł informacji o możliwościach zatrudnienia: większa liczba sposobów poszukiwania pracy wywołuje wzrost motywacji do jej pozyskania ($p = 0,031$).

Motywacja do podjęcia zatrudnienia nie koreluje natomiast z korzystaniem ze wsparcia instytucjonalnego ($r = 0,052$; $p > 0,05$).

Za pomocą analizy skupień, metodą k-średnich, zbadano następnie, czy na podstawie liczby sposobów poszukiwania zatrudnienia (źródeł informacji) oraz korzystania ze wsparcia instytucjonalnego możliwe jest sklasyfikowanie badanych do co najmniej dwóch niezależnych grup (na podstawie wykresów zarysu oraz miary Silhouette mierzącej spójność i odrębność grup). Przed wykonaniem analizy wystandaryzowano zmienne celem ułatwienia interpretacji wyników. Okazało się, że obie zmienne pozwalają w sposób istotny przyporządkować badanych do dwóch grup (niezależnych skupień):

- grupa 1 ($n = 183$): osoby z przeciętnymi wynikami na skalach korzystanie ze źródeł informacji o możliwościach podjęcia zatrudnienia oraz korzystanie ze wsparcia instytucjonalnego,
- grupa 2 ($n = 22$): osoby z wysokimi wynikami na obu skalach.

Następnie, za pomocą testu χ^2 (w tabelach krzyżowych), zbadano zależności między przyporządkowaniem badanych do grup a następującymi zmiennymi: wielokrotność recydywy, miejsce zamieszkania, poziom wykształcenia, typ rodziny pochodzenia. Wyniki badania nie wskazują, by zmienne te wyjaśniały przyporządkowanie osadzonych do wyłonionych grup. Potwierdzono natomiast zależność między lokowaniem badanych w określonej grupie a typem zakładu karnego ($\chi^2(1) = 9,26$; $p < 0,01$). Osoby przebywające w zakładzie karnym typu półotwartego częściej były przyporządkowywane do grupy 1 (wyniki przeciętne), a osoby z zakładu typu zamkniętego – do grupy 2 (wyniki wysokie). W porównaniu z osobami uzyskującymi przeciętne wyniki w obu skalach osoby lokujące się w grupie 2 częściej korzystają ze wsparcia instytucjonalnego oraz ze źródeł informacji o możliwościach podjęcia zatrudnienia. Istotnej zależności nie zaobserwowano dla wielokrotności recydywy ($\chi^2(1) = 0,09$; $p > 0,05$), wielkości miejsca zamieszkania ($\chi^2(3) = 1,99$; $p > 0,05$) oraz poziomu wykształcenia ($\chi^2(3) = 3,47$; $p > 0,05$). Nie stwierdzono również, by rodzina pochodzenia (pełna lub niepełna) miała znaczący wpływ na przyporządkowanie skazanych do skupień ($\chi^2(1) = 0,02$; $p > 0,05$).

WNIOSKI

Wyniki zaprezentowanych badań skłaniają do sformułowania następujących wniosków:

1. W okresie przygotowującym osadzonych do wyjścia na wolność szczególnym wsparciem należy objąć więźniów lokujących się w kategorii wiekowej powyżej 45. roku życia oraz legitymujących się niskim poziomem wykształcenia (podstawowym i zawodowym). Niezbędne jest poddanie tych osób oddziaływaniom treningowym w zakresie kształtowania kompetencji społecznych, a zwłaszcza umiejętności korzystania z różnorodnych źródeł informacji o możliwościach zatrudnienia oraz korzystnej autoprezentacji w trakcie rozmów kwalifikacyjnych (umiejętność radzenia sobie w sytuacji ekspozycji społecznej).
2. Skazani mieszkający na wsi lub w małych miastach oraz osoby starsze wymagają podjęcia wobec nich działań pobudzających ich motywację do poszukiwania, podjęcia i utrzymania pracy.
3. Wyniki badania wskazują na konieczność organizowania dla osadzonych w zakładach karnych zajęć aktywizujących, ukierunkowanych na opanowanie przez skazanych umiejętności prowadzenia skutecznej rozmowy kwalifikacyjnej oraz wypracowanie zachowań ułatwiających im utrzymanie pracy i cech tzw. dobrego pracownika (asertywność, umiejętność działania zespołowego, punktualność, solidność, odpowiedzialność).
4. Niezbędne jest wyposażanie skazanych w wiedzę na temat sposobów i źródeł informacji o możliwościach pozyskania pracy, zarówno na etapie ich pobytu w zakładzie karnym, jak i po powrocie do środowiska życia. Dobrym rozwiązaniem byłoby utworzenie ogólnopolskiej elektronicznej bazy danych, w której byłyby gromadzone informacje o instytucjach i firmach oferujących byłym więźniom zatrudnienie (z podziałem na regiony lub jednostki administracji terytorialnej). Dodatkowe opcje wyszukiwania mogłyby dotyczyć źródeł wsparcia instytucjonalnego oraz lokalnego pośrednictwa pracy. Wymagałoby to objęcia byłych więźniów programem readaptacji ukierunkowanym na realizację treningów kompetencyjnych w zakresie obsługi komputera oraz internetowego wyszukiwania ofert pracy.
5. W pośrednictwie pracy w większym stopniu powinny być brane pod uwagę zarówno kwalifikacje zawodowe ekswieżniów, jak i ich plany zatrudnieniowe oraz motywacje do poszukiwania pracy.
6. Wyniki zaprezentowanego badania oraz innych, w tym wyżej cytowanych, wskazują na konieczność modyfikacji dotychczasowego systemu pomocy penitencjarnej i postpenitencjarnej oraz jego reorientację w kierunku uruchomienia i wykorzystania potencjału pomocowego tkwiącego w społecznościach lokalnych. Możliwości zainicjowania procesu autokreacji środowisko-

wej tkwią w organizacji sieci wsparcia lokalnego, angażującej w działania readaptacyjne instytucje pomocowe, zakłady pracy, szkoły, uczelnie oraz inne podmioty funkcjonujące na danym terenie.

ZAKOŃCZENIE

Działania readaptacyjne prowadzone obligatoryjnie w zakładach karnych powinny być bezwzględnie kontynuowane w środowisku życia byłych więźniów. Chodzi tu nie tylko o wypracowanie u skazanych konkretnych umiejętności i kompetencji życiowych (społecznych i zawodowych), lecz także o ich ugruntowanie. Celem finalnym tak rozumianego procesu resocjalizacji i readaptacji społecznej jest podwyższenie u skazanych poziomu gotowości do zaspokajania własnych potrzeb (w ramach pełnienia ról życiowych, zawodowych i społecznych) w sposób prawidłowy, zgodny z oczekiwaniami społecznymi. W związku z tym projektowane, a następnie implementowane działania resocjalizacyjne, readaptacyjne i reintegracyjne muszą uwzględniać zarówno predyspozycje osobowo-poznawcze skazanych, jak i ich możliwości rozwojowe; co więcej, nie mogą być realizowane wbrew ich motywacjom, zainteresowaniom i woli współdziałania.

Wspomaganie tej grupy w wysiłkach pozyskania stałego zatrudnienia w środowisku życia (w ramach sieci wsparcia lokalnego) uważam za priorytetowe, gdyż podjęcie godnej i odpowiednio wynagradzanej pracy jest znaczącym czynnikiem chroniącym byłych więźniów przed ostracyzmem środowiskowym, powrotnością do przestępstwa i wykluczeniem społecznym. Wiele dobrego dzieje się już w omawianym obszarze działania społecznego, ale utrzymujący się, a w niektórych okresach rosnący wskaźnik recydywy oraz wyniki przytoczonych w artykule badań wskazują jednak na niedostateczne wsparcie byłych więźniów w ich wysiłkach readaptacyjnych, a często na jego brak ze strony społeczności lokalnych.

BIBLIOGRAFIA

- Archer, M.S. (1995). *Realist Social Theory: The Morphogenetic Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, M.S. (2013). *Człowieczeństwo. Problem sprawstwa*. Kraków: Zakład Wydawniczy „Nomos”.
- Ciosek, M. (2001). *Psychologia sądowa i penitencjarna*. Warszawa: PWN.
- Domzalska, A. (2013). Sytuacja byłych skazanych na rynku pracy. *Forum Pedagogiczne*, (2), 127–148.
- Dybalska, I. (2007). Przygotowanie do społecznej readaptacji skazanych w polskim systemie penitencjarnym realizowane przez Służbę Więzienną w zakładach karnych i aresztach śledczych. W: B. Skafiriak (red.), *Pomoc postpenitencjarna w kontekście strategii działań resocjalizacyjnych* (s. 159–178). Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.

- Fidelus, A. (2012). *Determinanty readaptacji społecznej skazanych*. Warszawa: Wydawnictwo UKSW.
- Golinowska, S. (2012). O biedzie i polityce jej zwalczania współcześnie. Podejście porównawcze w świetle Europejskiego Roku Zwalczania Ubóstwa i Wykluczenia Społecznego W: H.E. Kubiak (red.), *Polska bieda w świetle Europejskiego Roku Walki z Ubóstwem i Wykluczeniem Społecznym* (s. 93–117). Kraków: Oficyna Wydawnicza AFM.
- Goffman, E. (2009). *Człowiek w teatrze życia codziennego*. Warszawa: PIW.
- Jastrzębski, A. (2018). Lecząca, oczyszczająca i integrująca rola samotności w życiu człowieka. W: M. Gajewski, Z. Dołęga (red.), *Społeczne i osobiste przestrzenie samotności* (s. 41–51). Warszawa–Milanówek: Oficyna Wydawnicza Von Velke.
- Jewkes, Y. (2014). An introduction to “Doing Prison Research Differently”. *Qualitative Inquiry*, 20(4), 387–391, DOI: <https://doi.org/10.1177/1077800413515828>.
- Kamiński, M.M. (2006). *Gry więzienne. Tragikomiczny świat polskiego więzienia*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Kaźmierczak-Kałużna, I. (2015). Bezdomność jako forma wykluczenia społecznego w świetle wybranych aktów prawnych oraz dokumentów strategicznych i programowych. *Opuscula Sociologica*, 2(12), 19–36, DOI: <https://doi.org/10.18276/os.2015.2-02>.
- Korwin-Szymanowska, A. (2009). Recydywa byłych skazanych na karę pozbawienia wolności i czynniki ją warunkujące. W: S. Lelental, G.B. Szczygieł (red.), *X lat obowiązywania kodeksu karnego wykonawczego* (s. 147–159). Białystok: Temida 2 – Wydawnictwo Stowarzyszenia Absolwentów Wydziału Prawa Uniwersytetu w Białymstoku.
- Korwin-Szymanowska, A., Korwin-Szymanowski, G. (2009). Stosunek instytucji świadczących pomoc do byłych skazanych. W: F. Kozaczuk (red.), *Zagadnienia readaptacji społecznej skazanych* (s. 285–301). Rzeszów: Wydawnictwo URz.
- Levitas, R., Pantazis, Ch., Fahmy, E., Gordon, D., Lloyd, E., Patsios, D. (2007). *The Multidimensional Analysis of Social Exclusion*. Bristol: Department of Sociology and School for Social Policy, Townsend Centre for the International Study of Poverty, Bristol Institute of Public Affairs, University of Bristol.
- Marczak, M. (2009). Obraz byłego więźnia w ocenie pracowników instytucji pomocowych – analiza badań. W: F. Kozaczuk (red.), *Zagadnienia readaptacji społecznej skazanych* (s. 79–90). Rzeszów: Wydawnictwo URz.
- Miszewski, K. (2005). Socjolog w kryminale: więzienie jako nieprzyjazny teren badań. *Przegląd Socjologiczny*, 178(3), 65–92.
- Mrozowicki, A. (2013). Człowieczeństwo: struktura i sprawstwo w teorii socjologicznej Margaret S. Archer. W: M.S. Archer, *Człowieczeństwo. Problem sprawstwa* (s. VII–XL). Kraków: Zakład Wydawniczy „Nomos”.
- Nowak, B.M. (2017). Kapitał ludzki i społeczny w procesie reintegracji społecznej ekswieżniów i ich rodzin. W: I. Mudrecka (red.), *Resocjalizacja, readaptacja i reintegracja społeczna – problemy, programy i perspektywy rozwoju komunikacji* (s. 31–45). Warszawa: Wydawnictwo Pedagogium.
- Nowak, B.M. (2017a). Hierarchia wartości osób wykluczonych społecznie. Komunikat z badań. *Pedagogika Społeczna*, (1), 139–159.

- Nowak, B.M. (2017b). Poczucie lokalizacji kontroli u skazanych powracających do przestępstwa a postrzeganie przez nich własnych rodzin pochodzenia. *Przegląd Badań Edukacyjnych*, 2(25), 163–182, DOI: <https://doi.org/10.12775/PBE.2017.025>.
- Nowak, B.M. (2018). At risk of social exclusion labor market disadvantage of ex-convicts – Polish casus. *Przegląd Badań Edukacyjnych*, 2(27), 85–96, DOI: <https://doi.org/10.12775/PBE.2018.018>.
- Pstrąg, D. (2009). Obawy skazanych związane z adaptacją do życia na wolności. W: F. Kozaczuk (red.), *Zagadnienia readaptacji społecznej* (s. 111–124). Rzeszów: Wydawnictwo URz.
- Szczepanik, R. (2012). Zastosowanie techniki wywiadu narracyjnego w badaniach więźniów. *Resocjalizacja Polska*, (3), 89–105.
- Szczepanik, R. (2015). *Stawanie się recydywistą. Kariery instytucjonalne osób powracających do przestępczości*. Łódź: Wydawnictwo UŁ.
- Szczepanik, R., Śliwerski, A. (2017). Obietnice bez pokrycia. Etyczne i prawne granice (nie)ujawniania informacji o przestępstwie w badaniach naukowych i psychoterapii. *Przegląd Badań Edukacyjnych*, 1(24), 151–172, DOI: <https://doi.org/10.12775/PBE.2017.009>.
- Urban B. (2005). *Zachowania dewiacyjne młodzieży w interakcjach rówieśniczych*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Wóźniakowska, D. (2006). *Skazani i byli skazani na rynku pracy – ocena problemu z punktu widzenia organizacji pozarządowych*. Warszawa: Raport Fundacji Inicjatyw Społeczno-Ekonomicznych.

SUMMARY

The article raises the issue of the threat of former prisoners with a return to crime and social exclusion which arises in cases when former prisoners obtain insufficient institutional and non-institutional support in re-adaptation efforts, in particular in searching for and maintaining permanent employment. The author refers to the reintegrative approach to the causes of social exclusion, which is associated with the concept of Margaret S. Archer, stressing the morphogenic approach to human agency. The author's own research presented in the article was aimed at recognizing the self-esteem of convicts in the role of an employee, their employment plans after leaving the prison and predictors of motivation to search for employment. The results of the survey indicate the necessity of engaging prisoners and former prisoners in activities which would increase their self-esteem as employees, improve their sense of agency and motivation to work and make their expectations towards employers more realistic. In this area of activity, however, competence trainings are essential, especially in the area of job search and conducting an effective job interview. The trainings should be implemented at the stage of staying of convicted in prison and it should be continued after their release in the framework of the local support network.

Keywords: social re-adaptation of prisoners; self-esteem; motivation to work; return to crime; social exclusion